

9. ÖSSZEZÉS

Az Európai Nemzetiségi Kongresszus megítélése már aktív időszakában is meglehetősen differenciálatlan volt, s ez nem változott a szervezet tevékenységének megszűnése után, a második világháborút követő évtizedekben sem. Voltak, akik csak a német (esetleg magyar) kormány gátlás nélkül felhasznált eszközét látták benne, mely tevékenységével akármi-lyen kis mértékben is, de hozzájárult az első világháborút követően kialakított „európai rend” végzetes felborulásához. Ezek az érvek alapvetően két bűnt róttak fel a szervezetbe tömörült politikusoknak: egyrészt azt, hogy akcióikkal gyengítették a Népszövetséget, másrészt pedig azt, hogy követeléseikkel, nemzetközi fellépéseikkel még jobban elmérgesítették a többségi népek és a kisebbségek amúgy sem feszültségmentes viszonyát. Mindezt pedig abból a tudatosan felvállalt célból, hogy a világháborúban vesztes két állam területi revíziós törekvéseinek megvalósításához a ma-guk részéről is hozzájáruljanak.

A másik csoport ezzel homlokegyenest ellentétes álláspontot fogalma-zott meg, s a Kongresszusban egy olyan kísérletet vélt felfedezni, mely valójában a békeszerződések által okozott károk minimalizálására töre-kedett. E szerint a szervezet egy lényegében stabilizáló szerepet maga elé célul kitűző, a kisebbségek közti szolidaritást megteremteni kívánó, alul-ról jövő kezdeményezés volt, mely, még ha a harmincas évek második felében szerepet is kaptak benne olyan kisebbségi politikusok, akik ro-konszenveztek a nemzetiszocializmussal, függetlenségének jó részét lé-nyegében mindvégig megőrizte. A két megközelítésben az a közös, hogy a valóság egy-egy szeletét kiragadva, egyetlen nézőpontból fogalmaz meg kategorikus kijelentéseket a szervezetre vonatkozóan, anélkül, hogy annak tevékenységét, a benne szerepet vállaló politikusok mozgatórugó-it, interakcióit alaposan megvizsgálná. Az igazság ugyanis a két sommás ítélet között van.

A szervezet megalapítására irányuló kezdeményezés a német kisebbségek azon csoportjától érkezett, melynek minden logikus számítás szerint esélye sem lehetett arra, hogy a jövőben bármikor is Németország területi állományához csatlakozhasson. Emellett úgy tűnt, hogy a kulturális autonómia formájában meg is találta a kisebbségi problematika megoldásának egyik receptjét, s azt a gyakorlatba is sikerült átültetnie. Ammende az Európai Német Népcsoportok Szövetségének megalapítása és működtetése során szerzett tapasztalataira, újságíróként kiépített kapcsolati hálójára, valamint a nemzetközi szervezetek tevékenységéről felhalmozott ismereteire építve döntött az első konferencia összehívása mellett, amelyben kezdettől fogva benne rejtett egy állandó szervezet megalapításának lehetősége is. Felfedezte ugyanis, hogy a nemzetközi politikai életben van egy olyan rés, melybe egy jól szervezett organizáció benyomulhat. Működött ugyan néhány államok feletti, nem túl nagy befolyással rendelkező szakmai és/vagy politikai szervezet, mely tevékenységében figyelmet szentelt a kisebbségi kérdésnek, de ezek profiljának csak kis részét tette ki e problematika. Lényegében tehát nem volt olyan szervezet, amely törekvéseinek fókuszába a kisebbségvédelem ügyének megnyugtató rendezését állította volna. Az észtországi alapító kezdeményezéséhez a Népszövetség létrejöttével a kisebbségvédelmi garanciavállalása szolgáltatta a politikai háttérrel.

A Kongresszus ugyan valóban alulról jövő kezdeményezésnek tekinthető, de ténylegesen soha, egyetlen másodpercre sem volt állami befolyásolástól független, már csak a működési feltételek megteremtéséhez szükséges anyagi háttér és a kisebbségek állandó pénzügyi nehézségei között feszülő ellentét miatt sem. Az azonban nem volt igaz, hogy a szervezet megalapítása mögött valójában a német külügyminisztérium állt volna. A *Wilhelmstrasse* ugyanis nemcsak hogy nem támogatta, de kifejezetten ellenezte az ötletet, mivel nem bízott a kisebbségi vezetők mértéktartásában, s attól tartott, hogy a feltehetően csak nehezen kontrollálható fellépés veszélyeztetheti Németország külpolitikai törekvéseit. Az elutasítás – jórészt anyagi jellegű – következményeit azonban áthidalta a magyar miniszterelnök titkos támogatása, amire Ammende első pillanattól kezdve biztosan támaszkodhatott, még az *Auswärtiges Amt* ellenében is. Bethlen ugyanis komoly fantáziát látott a kezdeményezésben, s úgy gondolta, hogy egy szilárd szervezeti keretekkel rendelkező, rendszeresen üléselőző, lehetőség szerint saját lapot kiadó szervezet jól felhasználható lesz a magyar külpolitika egyik mellékszínpadaként.

Bár Ammende élete végéig kapcsolatban állt mind a magyar külügyminisztériummal, mind a miniszterelnökséggel, és – főleg a Bethlen-érában – folyamatosan egyeztetett a magas rangú állami hivatalnokokkal, sikerült elkerülnie, hogy a propagandaorientált magyar attitűd felülkerekedjék a Kongresszus munkájában. Ebben szövetségesei voltak a német, zsidó és szláv kisebbségi képviselők is, akik különböző okokból a szervezet feladatait tekintve az óvatosságra helyezték a hangsúlyt. Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy maguk a magyar kormányzati elvárások is meglehetősen visszafogottak voltak 1929-ig, s csak a népszövetségi reform látványos kudarca után váltottak át a keményebb fellépés követelésére.

A „kongresszusi közösség” életében 1927–28 fordulópontot jelentett, még ha a külső szemlélő számára ez nem is volt azonnal nyilvánvaló. A német külügyminisztériumban ugyanis ekkor kerekedett felül az az álláspont, hogy mindent egybevetve a szervezet jól felhasználható a német külpolitikai érdekek támogatására, s ezért a minisztérium magára vállalta az anyagi háttér biztosítását. Cserébe viszont a német vezetőktől megkövetelte a folyamatos és előzetes egyeztetést. Ez persze nem jelentette azt, hogy ettől kezdve azonnal minden úgy történt volna, ahogy a *Wilhelmstrasse* akarta. A szervezetnek ugyanis volt némi önmozgása, ami egyrészt Ammende személyiségében gyökerezett, másrészt abban, hogy a mindenkori lépések különböző érdekek eredőjeként történtek, tehát a főtitkárnak az alapvető kérdésekben egyeztetnie kellett a különböző nemzeti csoportok vezetőivel is.

Ammende mozgásteret némileg beszűkült azután, hogy az Európai Német Népcsoportok Szövetségének élére 1931-ben Werner Hasselblatt került, aki egyébként jó barátja volt. Ettől kezdve a külügyminisztérium a szövetségen keresztül jobban szemmel tartotta a főtitkárt, akit nem tartott teljesen megbízhatónak. Mindenképpen el akarta kerülni ugyanis, hogy az 1927-es és 1928-as években történetekhez hasonlóan, anélkül kezdjen akciókba, hogy azokat előzetesen egyeztette volna Berlinnel. A harmincas években azután egyre nyilvánvalóbbá vált a szervezetben érvényesülő német fölény s az, hogy a német vezetők már szorosan együttműködtek az *Auswärtiges Amt*tal. Ennek csak egyik – bár kétségtávolan a legegységesebb – megnyilvánulása volt az a bitorány, amikor 1933-ban nem voltak hajlandók kiállni a németországi zsidók jogfosztásával szemben. Emellett Ammende szerepvállalása a Szovjetunió elleni propaganda-háborúban, a népközösségi eszme előretörése és propagálása, valamint az olyan demokratikus politikusok, mint Schiemann és Eduard Pant távo-

zása is megkérdőjelezhetetlenné tették azt a tényt, hogy a Kongresszus fölötti teljes befolyás megszerzésére a nemzetiszocialista Németország is igényt tart.

A szervezet történetét vizsgálva első pillantásra talán leegyszerűsítésnek tűnhet „magyar részvételről” beszélni, hiszen a Kongresszus irányvonalának formálásában több magyar aktor is komoly szerepet játszott: a magyar külügyminisztérium, a miniszterelnökség és maguk a kisebbségi politikusok. Az a tény azonban, hogy – eltekintve néhány, mindent egybevetve jelentéktelen összejöveteltől – a magyar szereplők mindenkor lényegében egységes álláspontot képviseltek, legitimálja az összetétel használatát. A szoros együttműködés alapja az érintettek stratégiai céljainak egyezésében keresendő, hiszen mindegyikük legfontosabb törekvése a területi revízió előfeltételeinek megteremtése volt. Ennek megfelelően Ammende kezdeményezésében elsősorban olyan propagandaeszközt láttak, amely lehetőséget kínált arra, hogy a nemzetközi közvélemény előtt folyamatosan napirenden tartsák a békeszerződések igazságtalanságának kérdését – remélhetőleg megkönnyítve ezzel a majdani revízió nemzetközi elfogadtatását. Emellett természetesen az is kívánatos volt számukra, amit egyébként a szervezet összehívásakor Ammende elsőrendű célként fogalmazott meg, hogy a Kongresszus tegyen meg mindent a népszövetségi kisebbségvédelem hatékonyságának növelésére. Már csak azért is, mivel várható volt, hogy a területi revízió feltételeinek megteremtéséig a magyar kisebbségek társadalmi, gazdasági és kulturális pozícióit a szomszéd államok igyekeznek majd minél inkább összezsugorítani. Harmadik fontos célkitűzésük pedig az volt, hogy a szervezeten belüli együttműködésre építve az utódállamok vezető német kisebbségi politikusait közös platformra hozzák a magyar pártokkal.

A magyar kormányzat részéről a miniszterelnökség és a külügyminisztérium volt illetékes a szervezet ügyeit illetően. A Kongresszussal, illetve a főtítkárral való kapcsolattartás szempontjából nem elhanyagolható előnyként jelentkezett, hogy mindkét hivatalban az illetékes vezetők terén meglehetősen nagy volt a személyi állandóság a korszakban. A miniszterelnökség részéről mindvégig Pataky Tibor, a magyarországi és határon túli magyar kisebbségekkel foglalkozó ügyosztály vezetője kezében futottak össze a szálak, a külügyminisztériumban pedig egészen 1933 végéig Khuen-Héderváry Sándor, a miniszter állandó helyettese volt Ammende legfontosabb kapcsolata. Kánya Kálmán kinevezése után a főtítkárral közvetlen minisztériumi összeköttetései alacsonyabb szintre kerül-

tek, mivel Kánya a Kongresszus ár-érték arányára hivatkozva nem tartotta különösebben fontosnak a szervezet tevékenységét. A két hivatal között e tárgyban meglehetősen jó volt az információáramlás a teljes vizsgált időszakban.

Bár Budapest mindenkor szigorúan a háttérben maradt, és a főtítkárral ápolt kapcsolatát titkosnak minősítette, az állami szervek a magyar részvételt tekintve központi szerepet játszottak. Ez nemcsak annak tudható be, hogy a magyar csoportra eső tagdíjat ők fizették be, hanem annak is, hogy – legalábbis Kánya miniszterségéig – nem mondtak le arról, hogy a szervezet vezetőjével többé-kevésbé folyamatosan és közvetlenül egyeztessenek. Bár a magyar kisebbségi küldöttek kijelölését Budapest végeredményben a magyar pártokra bízta, s a már egyszer megjelent személyek ellen később sem emelt kifogást, fenntartotta magának a jogot, hogy a Kongresszusra kiutazó magyarok körét figyelemmel kísérje. Emellett a szervezetben fontosabb szerepet játszó politikusokkal mind a külügyminisztérium, mind a miniszterelnökség tartotta a kapcsolatot, s azok időről időre beszámoltak külföldi tapasztalataikról.

A magyar küldöttek még a történelmi Magyarországon szocializálódtak, túlnyomó részben felsőfokú (többnyire jogász) végzettséget szerzett, nemesi származású személyek voltak, akik komoly szerepet töltek be a magyar pártokban vagy azok holdudvarában, s akik közül legtöbben a parlamenti választások során legalább egyszer mandátumhoz is jutottak. Többségük a Népszövetségi Ligák Uniója magyar tagozatainak tagjaként pártjuk „külpolitikusa” volt, s legtöbben természetesen közvetlen sajtókapcsolatokkal is rendelkeztek. A csoport vezéregyénisége Szüllő Géza, Jakabffy Elemér és Deák Leó volt. A szervezetben részt vevő nemzeti csoportok közül a magyar volt az egyetlen, melynek reprezentánsai minden éves konferencián hiánytalanul megjelentek. Igaz ugyan, hogy a jugoszláviaiak 1930-ban és 1931-ben csak késve érkeztek meg Genfbe, de mind a kétszer kiutaztak Svájcba. Ami pedig a konferenciái felszólalások számában megnyilvánuló aktivitást illeti, a német és zsidó csoport mellett messze a magyar volt a legaktívabb.

A szervezet tevékenységébe magyar részről legkomolyabban Szüllő és Jakabffy kapcsolódott be. A csehszlovákiai politikus formális pozíciója is erős volt, lévén mindenkori alelnök. Jakabffy csak informális úton töltött be, elsősorban kompromisszumkereső személyiségének és tehetségének köszönhetően, a magyar csoport körén némileg túlmutató szerepet. Bár a két, egymástól meglehetősen különböző habitusú politikus vi-

szonya főleg az első években nem volt teljesen felhőtlen, a nyilvánosság előtt mindenkor egységesen léptek fel. „Ellentétük” alapja az volt, hogy Szüillő kezdettől fogva csupán propagandaeszközt látott a szervezetben, s ennek megfelelően minél előbb pellengérré kívánta állítani mind a békekötöket, mind az utódállamok kisebbségpolitikáját, lehetőleg minél jelentősebb nemzetközi sajtóvisszhangot kiváltva. Ehhez ráadásként hozzájárult konfliktuskereső személyisége, ami miatt a más nemzetiségű vezetők körében nem örvendett osztatlan népszerűségnek. Jakabffy ezzel szemben, bár a végcél tekintve tökéletesen egyetértett Szüillővel, nem tartotta célravezetőnek annak stílusát, arról nem is beszélve, hogy sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított a szervezet hivatalos törekvéseinek, amelyek a népszövetségi garanciaeljárás tökéletesítésére irányultak. 1929-től kezdve azonban már nem igazán mutatható ki lényeges különbség ketjük aktivitása között, mivel ettől kezdve az erdélyi politikus is radikálisabb hangvételre váltott. Egységes fellépésük 1937-ig tartott, amikor is Ammende halála után, a nemzetiszocialista rezsimmel szimpatizáló német küldöttek előretörésén felháborodott Jakabffy visszavonult a szervezettől, s átadta helyét Jósika Jánosnak, míg Szüillő a Szudétánémet Párt csehszlovákiai feszítőerejének növekedésében reménykedve továbbra is a Kongresszus alelnöke maradt.

A német és a magyar kisebbségek a Kongresszuson ugyan együttműködtek egymással, de az országokon belüli pártközi egyeztetéseket a közös részvétel – eltekintve két hamvába holt, 1928-as kísérlettől – lényegében nem segítette elő. A viszonyokban lényegében leképeződött a német–magyar diplomáciai tárgyalások két vitás kérdése: a német és a magyar kisebbségeknek az utódállamokon belüli együttműködésének gondolata szembeállítva a magyarországi német kisebbség jogainak problémájával. A két oldal egymással homlokegyenest ellentétes álláspontja lényegében már a húszas években kikristályosodott, s alapvetően a harmincas években sem változott. A magyar diplomácia azt szeretne volna elérni, hogy Németország szorítsa rá az utódállamok német kisebbségeit a magyarokkal való együttműködésre, míg a magyarországi német kisebbség ügyét valójában belügynek tartotta. A német külügyminisztérium ezzel szemben kezdettől fogva elzárkózott attól, hogy bármiféle nyomást gyakoroljon a német kisebbségekre, ezért azzal érvelt, hogy Németországban csak kulturális téren támogatja a kisebbségeket, politikai befolyása azonban nincs a közösségek belső életére. A tárgyalásokon ezért inkább a magyarországi németek kulturális és oktatási helyzetének kérdését igyekezett előtérbe helyezni.

Nemcsak azért, mert az valóban komoly kívánnivalót hagyott maga után, hanem azért is, mert ez is tárgyalási stratégiájának része volt.

1933 után azonban – amellett, hogy a konzervatív magyar képviselők egyáltalán nem szimpatizáltak a nemzetiszocialista ideológiával, valamint a német kisebbségek többek között ezzel összefüggő fokozódó radikalizálódásával – a magyarországi németek képviselőjének kérdése is vihart kavart, megkérdőjelezve ezzel a szervezetben való további magyar részvételt is. 1936-ban a berlini irányítás alatt álló ENNSZ elérkezettnek látta az időt arra, hogy a magyar kormány által támogatott és felügyelt hivatalos német vezetés ellenzékét juttassa kongresszusi mandátumhoz. A vita a szervezet történetének hátralévő két évében már nem jutott nyugvópontra, s csak úgy sikerült elkerülni a robbanást, hogy sem a magyar kormány által támogatott, sem a berlini német szervezet által előnyben részesített vezetők nem jelentek meg többé teljes jogú küldötteként az éves konferenciákon. A vita azonban oda vezetett, hogy Jakabffy visszavonult a szervezettől, s a kérlelhetetlenül negativista beállítódású, a csehszlovák állam meggyengítését elsőrendű célnak tartó, a német képviselőket egyébként mélyen lenéző Szüllő is csak azért volt hajlandó az utolsó két konferencián részt venni, mivel Németország külpolitikai aktivitásával a nemzetközi politikai események egyre inkább megkérdőjelezték Csehszlovákia területi állományát, s az esetleges területi revízió lehetősége immár kézzelfogható közelségbe került.

Mindent egybevetve tehát, a magyar külügyminisztérium és a miniszterelnökség a Kongresszust a magyar külpolitika egyik mellékszálának tekintette, ahol a nemzetközi kisebbségi szolidaritás eszméje mögé bújva magyar kisebbségi politikusokat állíthatott csatasorba. Bár anyagilag rendszeresen támogatta a szervezetet, sohasem sikerült teljes ellenőrzést szereznie felette. Ennek több oka volt. Egyrészt Ammende egyszerre mindig több vasat is tűzben tartó stratégiája, másrészt az a tény, hogy a Kongresszusban végül is kezdettől fogva a német befolyás volt a meghatározó. Igaz ugyan, hogy a német külügyminisztérium közvetlenül csak később kapcsolódott be a szervezet anyagi támogatásába, de attól kezdve a beérkező összegek jelentős része tőle származott. Arról nem is beszélve, hogy Ammende ugyan egy nemzetközi szervezet főtitkára volt, de ő is úgy tekintett a Kongresszusra, mint amelynek – a többi kisebbség mellett – kiemelten kell hozzájárulnia a német kisebbségek boldogulásához.

A Kongresszussal kapcsolatos magyar elvárásokat tekintve összefoglalóan elmondható, hogy az csak részben s a remélnél nyilvánvalóan ki-

sebb mértékben váltotta be a hozzá fűzött kezdeti reményeket. Lehetővé tette, hogy a három utódállam magyar kisebbségi politikusai rendszeresen találkozzanak, ráadásul külföldön, s kétségkívül hozzájárult ahhoz is, hogy a nemzetközi nyilvánosság értesüljön a legkülönbözőbb kisebbségi panaszokról. A Népszövetség garanciaeljárásának valódi reformját viszont nem sikerült kikényszerítenie, mint ahogy azt sem, hogy a nemzetközi politikai porondon egyenrangú, a nemzeti kisebbségek érdekvédelmére hivatott félként ismerjék el. Emellett az a budapesti elvárás sem teljesült, hogy a Nemzetiségi Kongresszus egyfajta katalizátorként segítse a német és a magyar kisebbségek revízióorientált együttműködésének megteremtését. A Kongresszus azonban másfél évtizedes története során – egyedüli nemzetközi szervezetként – kétségkívül kielemezte a kisebbségi problematika összes akkoriban fontos, s jelentős részben ma is aktuális aspektusát. A nemzeti kisebbségek elvárásainak jogi szűrőn átfuttatott katalizálása és az egyes kérdéscsoportok részletes, korabeli tapasztalatokon nyugvó feldolgozása pedig mindenképpen komoly hozadéknak tekinthető.